
DRUGOVI PO ORUŽJU: HOMOSEKSUALNOST, ISTORIOGRAFIJA I DRUGI SVETSKI RAT

DEAN VULETIĆ

S engleskog prevela Tea Nikolić

Istorijsko iskustvo lezbejki i homoseksualnih muškaraca u jugoistočnoj Evropi sasvim se zanemaruje u istoriografiji, kao i u internacionalnim gej i lezbejskim studijama. Ne ističe se često ni činjenica da se u jednom delu ove oblasti – Istri, najzapadnijem delu današnje Hrvatske – delimično odvija radnja jednog od najpoznatijih dela sa homoseksualnom tematikom – klasičnoj noveli Tomasa Mana *Smrt u Veneciji*. Priča je smeštena u 1900. godinu; njenog protagonista, ostarelog, slavnog nemačkog pisca Gustava Ašenbaha, koji živi u Minhenu, obuzima čežnja za putovanjem: “[o]n je tražio ono što je eksotično i bez odnosa, a ipak zato blizu.”¹ I tako odluči da umetničko nadahnuće potraži na jednom od ostrva istarske obale, tada u sastavu Austro-Ugarske. Evo kako Ašenbah vidi ovo ostrvo:

[O]no leži blizu istarske obale, stanovništvo – šarenog ritavi seljaci – govori jezikom posve tuđim, lepo razgrađene hridi spuštaju se u more, onde gde je otvoreno.²

No, Ašenbah na ostrvu smeštenom na kulturnoj granici između latinskih i slovenskih sfera ne nalazi ono za čim je žudeo. Umesto da nađe nadahnuće, na tom “eksotičnom” mestu mnoštvo stvari “kvari mu raspoloženje”: “kiša i težak vazduh, a u hotelu uski svet isključivo austrijskog društva”.³ I deset dana nakon dolaska, glavni junak odluči da napusti ostrvo i otputuje u Veneciju. U Veneciji će odsesti u hotelu na morskoj obali; tu će se probuditi njegova potisnuta homoseksualnost: Ašenbah se zaljubljuje u Ta-

1 Tomas Man, *Smrt u Veneciji*, prevela Anica Savić Rebac (Beograd: Narodna knjiga, 1978), str. 22.

2 *Ibid.*

3 *Ibid.*

đa, dečaka “božanske” lepote, i ljubav prema mladom Poljaku dospeva u središte priče.

Zanimljivo je da je jedan deo Hrvatske za kratko pozornica radnje *Smrti u Veneciji* – zanimljivo jer na taj način Hrvatska, to jest Istra, postaju *vidljive* u jednoj od najčuvnijih gej novela, i pored toga što su lezbejke i homoseksualni muškarci bili a i danas uglavnom jesu *nevidljivi* u istorijama nacija i država bivše Jugoslavije. Otuda, možda, Ašenbah ne opisuje slovenske objekte svoje homoseksualne žudnje u Istri. Na kraju krajevu, *nevidljivost* lezbejki i homoseksualnih muškaraca uspostavljalala se u bivšoj Jugoslaviji neprekidnim delovanjem kulturnih, političkih i socijalnih mehanizama. Sam istoriografski pristup učvrstio je ovu *nevidljivost* potpunim zanemarivanjem ličnih istorijskih iskustava lezbejki i homoseksualnih muškaraca. Otuda u ovom slučaju glavni cilj istoriografije – da istorijsko nepoznato učini istorijski poznatim – nije bio ispunjen: homoseksualnost je zbog homofobije bila skrivana i u istoriji, i u istoriografiji. S druge strane, *nevidljivost* lezbejki i homoseksualnih muškaraca predstavljala je problem i u zapadnim istoriografijama,⁴ takođe usled različitih uticaja kulturnih, političkih, religioznih i socijalnih faktora. U

slučaju bivše Jugoslavije načelno objašnjenje takvog zanemarivanja moglo bi se pozvati na ideološke pritiske – fašističke, marksističke ili nacionalističke – na dvadesetovekovne historiografije. One su pisane pod ideološkim uticajima politika koje su isključivale, ignorisale, potiskivale i suzbijale seksualne manjine i prečile im ulazak u istoriju. Razume se da je takav istoriografski modus opendi marginalizovao i alternativne pristupe istoriji – poput feminističkog – koji su nastojali da obuhvate lična iskustva lezbejki i homoseksualnih muškaraca.⁵

Gej i lezbejski pokreti u Hrvatskoj, Sloveniji i Srbiji nastajali su kasnije od takvih pokreta na Zapadu, a zapadni stručnjaci koji su se bavili gej i lezbejskim studijama nisu obraćali pažnju na ono što se događalo u bivšoj Jugoslaviji, te je ta oblast bila zanemarena i u nacionalnim i u internacionalnim proučavanjima. Međutim, poslednjih desetak godina, uporedo sa razvojem *vidljivih* gej i lezbejskih organizacija u Hrvatskoj, Srbiji i Sloveniji, objavljavani su radovi na ove teme kako na materinjim jezicima tako i na engleskom: u *Enciklopediji gej istorije i kulture* i *Enciklopediji lezbejske istorije i kulture* postoje odvojene odrednice za Sloveniju i Srbiju;⁶ knjiga *Serbian Diaries* Borisa L. Davidovića

4 Judith Schuyf, “Hidden from History? Homosexuality and the Historical Sciences”, u *Lesbian and Gay Studies: An Introductory, Interdisciplinary Approach*, ur. Theo Sandfort, Judith Schuyf, Jan Willem Duyvendak i Jeffrey Weeks (London: Sage, 2001), str. 61–62.

5 Bernd-Ulrich Hergemöller, *Einführung in die Historiographie der Homosexualitäten* (Tübingen: Edition diskord, 1999), str. 15–16.

6 Zoran Milutinović i Will Petersen, “Slovenia”, u *Gay Histories and Cultures: An Encyclopedia*, ur. George E. Haggerty (New York and London: Garland Publishing, 2000), str. 823; Zoran Milutinović i Will Petersen, “Yugoslavia”, u *Gay Histories and Cultures: An Encyclopedia*, str. 964–965; Lepa Mladenović, “Yugoslavia, Former”, u *Lesbian Histories and Cultures: An Encyclopedia*, ur. Bonnie Zimmerman (New York and London: Garland Publishing, 2000), str. 825–826; Suzana Tratnik, “Slovenia”, u *Lesbian Histories and Cultures: An Encyclopedia*, str. 705–706.

takođe je vredan izvor podataka o političkoj i društvenoj poziciji homoseksualnih muškaraca 90-ih godina XX veka u Srbiji.⁷

Mi, drugi Romana Kuhara daje istoriju gej i lezbejskog pokreta u Sloveniji, kao i istorijski pregled odnosa prema homoseksualnosti.⁸ Relevantan rad iz Hrvatske jeste poglavlje “Žene u Hrvatskoj: feministkinje, nacionalistkinje i homoseksualke” iz *Gender Politics in the Western Balkans*, u kom Tatjana Pavlović piše o poziciji homoseksualaca u Hrvatskoj 90-ih godina XX veka.⁹ Lezbejska aktivistkinja Sanja Sagasta u neobjavljenoj *Priči o nevidljivosti*¹⁰ detaljnije opisuje razvoj lezbejske scene u Hrvatskoj od 80-ih godina XX veka do danas. Članci, knjige, disertacije i eseji osoba uključenih u organizacije u Hrvatskoj, Srbiji i Sloveniji, uz ovde nabrojane radove, jesu zametak referentne literature o gej i lezbejskoj istoriji u ove tri zemlje koja se razvija uporedo sa razvojem pokreta. Nepostojanje *vidljivijih* i glasnijih gej i lezbejskih zajednica u Bosni i Hercegovini i Makedoniji razlog je što slične literature u tim zemljama gotovo da i nema.

Ovde ću govoriti o istorijskoj *nevidljivosti* lezbejki i homoseksualnih muškaraca na prostoru bivše Jugoslavije tragajući za njihovim ličnim iskustvima iz Drugog svetskog rata i posleratnog razdoblja, do 1970. godine. Treba za-

početi događajima iz Drugog svetskog rata upravo zbog proganjanja manjina koja su se tokom tog rata sprovodila u Evropi, te zbog naročitih patnji kojima su bili izloženi lezbejke i homoseksualni muškarci kao pripadnici tih manjina. Tokom Drugog svetskog rata i u posleratnom razdoblju proganjanje homoseksualaca bilo je najsurovije, i jednako su ga sprovodili i fašisti i komunisti. Nagoveštaji promena na bolje za lezbejke i homoseksualne muškarce u Jugoslaviji dogodili su se šezdesetih i sedamdesetih godina: u to vreme u štampi se razvila rasprava o gej i lezbejskim pitanjima. Godine 1977, u Hrvatskoj, Sloveniji, Crnoj Gori i Vojvodini dekriminalizovan je homoseksualni čin između punoletnih muškaraca. Pred kraj sedamdesetih, feministički pokret nastao u Beogradu, Ljubljani i Zagrebu zalagao se za javnu raspravu o homoseksualnosti, što je podstaklo osnivanje gej i lezbejskih grupa u Jugoslaviji. Prva grupa pojavila se u Sloveniji početkom osamdesetih. Ostaviću po strani razdoblje gej i lezbejske istorije nakon pojavljivanja prvih grupa pošto je ono već obrađeno u prethodno navedenim radovima. Umesto toga, usredsrediću se na period gej i lezbejske istorije u bivšoj Jugoslaviji koji je ostao *nevidljiv* – vreme koje je prethodilo pojavljivanju feminističkog pokreta i gej i lezbejskih grupa.

7 Boris L. Davidovich, *Serbian Diaries*, preveo sa srpskog Dragan Vujanić (London: The Gay Men's Press, 1996).

8 Roman Kuhar, *Mi, drugi: oblikovanje in razkritje homoseksualne identitete* (Ljubljana: ŠKUC, 2001).

9 Tatjana Pavlović, “Women in Croatia: Feminists, Nationalists, and Homosexuals”, in *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, ur. Sabriana P. Ramet (University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1999), str. 131-152.

10 Sanja Sagasta, *Priča o nevidljivosti: kratka povijest lezbijске scene u Hrvatskoj* (neobjavljeno, 2001).

DRUGI SVETSKI RAT

Mnogo je izveštaja i studija o istoriji lezbejki i homoseksualnih muškaraca i njihovih organizacija u Hrvatskoj, Srbiji i Sloveniji tokom proteklih desetak godina. Međutim, malo se pažnje posvećuje istoriji ranijih perioda uprkos razvoju takvih studija na Zapadu. Dok pažnju mnogih zapadnih istraživača gej i lezbejske istorije zaokupljaju iskustva homoseksualaca iz Drugog svetskog rata, iskustvo homoseksualaca sa prostora Jugoslavije za vreme tog rata – proganjanja od strane fašističkih vlasti i odnos zaraćenih strana prema homoseksualnosti – potpuno je zanemareno. Brojne autobiografske beleške i sistematične studije bacile su kakvo-takvo svetlo na progon homoseksualaca u nacističkoj Nemačkoj,¹¹ ali sa prostora bivše Jugoslavije nije nam dostupno ništa slično; *Enciklopedija gej istorije i kulture* daje posebnu fusnotu za Hrvatsku: “malo informacija postoji o represiji u Hrvatskoj, Slovačkoj, Mađarkoj, Rumuniji i Finskoj”.¹²

Ključna studija o iskustvu homoseksualaca iz Drugog svetskog rata jeste *The Pink Triangle: The Nazi War Against Homosexuals* (New York: Henry Holt, 1986) Richarda Planta. Iako opisuje proganjanja homoseksualaca u ze-

mljama pod nemačkom okupacijom (Francuskoj, Holandiji i Poljskoj), Plant Jugoslaviju i ne pominje.

I pored toga što se veoma mnogo pisalo o tome kako je pod ustaškim režimom Nezavisne države Hrvatske ubijeno na stotine i hiljade Srba, Jevreja, Roma i Hrvata, istoričari se i danas usredsređuju isključivo na etničke aspekte ovog zločina. Međutim, među žrtvama hrvatske nacionalnosti – kao i među žrtvama drugih nacionalnosti – bilo je i homoseksualaca koji nisu bili pogubljeni zbog svoje nacionalnosti ili ideološke opredeljenosti nego upravo zbog svoje seksualne opredeljenosti.

I pored toga što nema studija o homoseksualnim žrtvama Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije, postoje zapisi političara koji su se suprotstavljali zvaničnoj politici NDH-a i vojnika u kojima nalazimo jedva uočljive nagoveštaje o sudbini homoseksualaca, kao u nedavno objavljenim memoarima *Konologor na Savi* Ilije Jakovljevića, advokata, pisca i člana opozicione Hrvatske seljačke stranke. Ilija Jakovljević je robijao 1941. i 1942. godine, između ostalih i u zatvoru na jednom od glavnih trgova u Zagrebu (Trg N),¹³ kao i u kon-

320

¹¹ Za dodatnu literaturu o iskustvima homoseksualnih muškaraca i lezbejki u nacističkoj Nemačkoj videti Hergemöller, *op. cit.*, str. 102-115; John M. Brac, “Nazi Attitudes and Policies”, u *Reader's Guide to Lesbian & Gay Studies*, ur. Timothy F. Murphy (Chicago and London: Fitzroy Dearborn, 2000), str. 416-417; Warren Johansson and William A. Percy, “Holocaust, Gay”, in *Encyclopedia of Homosexuality – Volume 1*, ured. Wayne R. Dynes (New York and London: Garland Publishing, 1990), str. 546-550. Značajan je rad Richarda Planta *The Pink Triangle: The Nazi War Against Homosexuals* (New York: Henry Holt, 1986), koji sažeto objašnjava progon homoseksualaca u predelima koje je okupirala nacistička Nemačka, uglavnom u Francuskoj, Holandiji i Poljskoj.

¹² Johansson and Percy, *op. cit.*, str. 549.

¹³ Nakon rata ovaj trg dobio je ime *Trg žrtava fašizma* u spomen svim žrtvama fašizma u Hrvatskoj za vreme Drugog svetskog rata.

centracijom logoru Stara Gradiška. U zatvoru se Jakovljević upoznao sa jednim homoseksualcem. On kaže da je upoznao “muškarca ljubitelja muškog tela” i da su se brzo sporazumeli o obostranom “paktu o nenapadanju”.¹⁴ Jakovljevićevo uzgredno pominjanje homoseksualnog muškarca ne upućuje nedvosmisleno na to da li je muškarac zatvoren zbog svoje homoseksualnosti (kao što verovatno jeste) nego samo na njegov identitet.

I, Pierre Seel, *Deported Homosexual*, autobiografski zapis Pijera Sile nudi sasvim drugačije viđenje iskustva homoseksualnog muškarca u Hrvatskoj za vreme Drugog svetskog rata. Pijer Sila ne govori neposredno o hrvatskim homoseksualnim muškarcima nego o vlastitom iskustvu francuskog homoseksualca koga nacisti prvo zatvaraju zbog njegove seksualnosti a zatim šalju u Hrvatsku da se bori u redovima nemačke armije. Sil je bio zatvoren u alsaškom zatvorskom logoru kada je Treći rajh aneksirao Alzas 1942. godine i potom poslat u Hrvatsku gde se borio protiv partizana nadomak Zagreba. U izveštaju na dve strane o vremenu provedenom u Hrvatskoj on opisuje kako je njemu i njegovim prijateljima bilo naređeno da spale kuće i sela u kojima su ostali samo žene i deca, i seća se borbe prsa u prsa sa partizanom koga je ubio.¹⁵

Nagoveštaje o tome kako se partizanski pokret odnosio prema homoseksualcima nalazimo u ratnim memoarima jedne od ključnih partizanskih ličnosti – Milovana Đilasa,

Crnogorca koji se nalazio na najvišim položajima u Jugoslovenskoj komunističkoj partiji i partizanskom pokretu. Nakon rata imao je visoku funkciju u jugoslovenskoj vladi, ali je 1954. smenjen, da bi se šezdesetih našao u zatvoru jer je kritikovao komunistički sistem. U jednom pasusu njegovih uspomena *Revolucionarni rat* Đilas opisuje kako su homoseksualci isterivani iz Komunističke partije zbog svoje seksualnosti. Đilasu je, čitamo u uspomenama, jednom prilikom Rifat Burdžević, sekretar Sandžačkog komiteta, rekao da su mu vojnici srpskog bataljona otkrili da je “jedan Musliman, dobar vojnik i revnostan komunista”¹⁶ – homoseksualac. I dok se Burdžević, očekivano, dvoumi “da li da pogubi tu ‘nakazu’”, Đilasov stav pomalo zbunjuje:

Ni ja nisam znao partijsku praksu, niti je išta o takvim pitanjima pisalo kod Marksa i Lenjina. No, po zdravoj pameti sam zaključio da od takvih poroka pate i proletari, a ne samo buržoaski dekadenti, ali i – da takvi poročnici ne mogu imati funkcije, niti biti članovi partije. Tako smo i postupili: Burdžević je nesrećniku – ovaj se Burdževiću poverio, plačući, i čak mu ispričao da ga je kao siromašnog dečaka razvratio propali beg – naredio da napusti partiju, ali i diskretno obavestio štab da pripaze na njega. Doznao sam, kasnije, da je taj homoseksualac, koji je

¹⁴ Ilija Jakovljević, *Koncligor na Savi* (Zagreb: Konzor, 1999), str. 15.

¹⁵ Pierre Seel, *I, Pierre Seel, Deported Homosexual*, preveo s francuskog Joachim Neugroschel (New York: BasicBooks, 1995 [1994]), str. 58-59.

¹⁶ Milovan Đilas, *Wartime*, preveo sa srpskog Michael B. Petrovich (London and New York: Harcourt, Brace Jovanovich, 1977), str. 127.

po izgledu bio sušta muškost, bio veoma hrabar i hrabro pao... Čoveku se u ratu nametnu i pitanja mimo kojih u životu nehajno prolazi. A ukoliko neko više stoji – veća je važnost ‘beznačajnosti’, veća slava i veće pogreške...¹⁷

Đilas saoseća sa homoseksualnim muškarcem, ali više zbog njegovih partizanskih i komunističkih odlika nego zbog neke naročite zabrinutosti za neprilike u koje ga može dovesti njegova homoseksualnost. Za Đilasa je homoseksualnost “porok” koji se ne može i ne sme tolerisati ni u partiji ni među čelnicima partizanskog pokreta, ali je homoseksualcu ipak bilo dozvoljeno da ostane u partizanima i “hrabro padne”. Ovo otvara prostor za pretpostavku da su zbog teških ratnih okolnosti partizanske vođe bile nešto tolerantnije prema homoseksualnim vojnicima, ali su unutar partije bile nepopustljive. Konačno, Đilasova zbunjenost u vezi s odnosom partije ili stavovima Marksa i Lenjina prema homoseksualnosti ukazuje na mogućnost da partijski čelnici verovatno ne bi jednoobrazno reagovali u sličnim slučajevima, i možda bi bili manje ili više tolerantni nego što je to bio Đilas.

Učešće prominentnih ličnosti homoseksualne opredeljenosti u Jugoslovenskoj komunističkoj partiji i partizanskom pokretu moglo je uticati na ublažavanje stavova ostalih članova partizanske elite prema homoseksualnosti. Slavni hrvatski pisci Vladimir Na-

zor i Ivan Goran Kovačić upravo su takve ličnosti, ali istorijski i literarni značaj njihove homoseksualnosti naprosto je prećutan. Odnos između Nazora i Kovačića u biografijama ova dva pisca ne opisuje se eksplicitno kao homoseksualan, a biografi koji nastoje da izbegnu to pitanje teže da heteroseksualizuju njihov odnos. Recimo, u Nazorovoj biografiji *Tragom pjesnika Vladimira Nazora* koju je napisao Mirko Žeželj odnos između Nazora i Kovačića opisan je kao prijateljstvo zasnovano na ljubavi prema poeziji. Žeželj citira Nazora:

U jednoj stvari bili smo jedno – u ljubavi, čak ekstazi, prema poeziji. Koliko sati smo proveli zajedno večerima čak i kasno u noć, čitajući uglavnom klasike, iako su bili tek u prevodu.¹⁸

U Kovačićevoj biografiji *Goran njim samim* Vlatka Pavletića odnos između dva pesnika opisuje se kao Kovačićevo ugledanje na Nazora kao oca i učitelja (Nazor, rođen 1876, bio je mnogo stariji od Kovačića, rođenog 1913).¹⁹ Međutim, svedočenja o tom vremenu sugerisu da je tada u Zagrebu bilo dobro poznato da je veza između Nazora i Kovačića bila i homoseksualna. U jednom intervjuu iz 1993. za nedeljnik *Globus*, homoseksualni muškarac koji se predstavio kao B.J., inače aktivan na zagrebačkoj pozorišnoj sceni, govori o tome kako su, kada su Nazor i Kovačić zajedno pobjegli na teritoriju koju su kontrolisali partizani,

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ Citirano u Mirko Žeželj, *Tragom pjesnika Vladimira Nazora* (Zagreb: Stvarnost, 1973), str. 445.

¹⁹ *Ibid.*

... [u]staše [...] radosno pričale o tome kako je partizanska vojska bila vojska pendera, zato što su i ptičice na granama znale čak i pre rata za Nazorovu vezu sa Ivanom Goranom Kovačićem.²⁰

Njihova veza okončana je kada je Kovačić ubijen u borbi protiv srpskih četničkih snaga 1943. godine. Nazor je preživio rat, i posle rata, do svoje smrti 1949. godine, bio je predsednik Hrvatske republike u Jugoslaviji.²¹

Iako su ustaše optuživale svoje protivnike da su “homoseksualci”, pobjeda partizana u Drugom svetskom ratu nije značila i kraj progona homoseksualnih muškaraca. Kao i u drugim komunističkim državama istočne Evrope,²² policijskog uznemiravanja i sudskih procesa protiv homoseksualaca bilo je i u Jugoslaviji četrdesetih i pedesetih godina XX veka. Takva proganjanja opravdavana su frazama o homoseksualcima kao “neprijateljima sistema”. Pomenuti B.J. izveštava nas i o tome kako su gej muškarci bili hapšeni, kako im se sudilo i kako su zatvarani širom Jugoslavije. U Dubrovniku su ljude osuđene zbog homoseksualnosti sprovođili vezane gradskim ulicama i izlagali ih kamenovanju. Neka od najmučnijih suđenja odvijala su se u Rijeci, gde su homoseksualni mu-

škarci na kraju bivali i ubijeni.²³ Zajedno sa drugima koji su držani za “neprijatelje sistema”, homoseksualni muškarci su zatvarani i u logorima u Novoj Gradišci i na Golom otoku. Oni koji su se plašili takve sudbine izvršavali su samoubistva ili su bežali iz Jugoslavije u Zapadnu Evropu.²⁴ Takav progon homoseksualaca bio je zaustavljen krajem 50-ih, ali je 1959. godine zakon kriminalizovao mušku homoseksualnost zatvorskom kaznom od jedne godine prema članu 186, paragraf 2, Jugoslovenskog krivičnog zakona.²⁵

PROMENE ZAKONA

Iako su u prvoj deceniji posle rata proganjanja homoseksualnih muškaraca bila pojačana, u decenijama koje su usledile ipak su se dogodila izvesna poboljšanja, naročito u zakonskoj i socijalnoj sferi. Šezdesetih i sedamdesetih godina na Zapadu postaju *vidljivi* i sve glasnjiji gej i lezbejski pokreti, a Jugoslaviju u isto vreme preplavljaju pokreti koji zahtevaju promene drugačijeg karaktera. Studenti u Beogradu krajem šezdesetih traže bolje uslove za život i promenu politike, a studentski protest u Zagrebu 1971. bio je kulminacija Hrvatskog proljeća – perioda između 1968. i 1971. kada su se različite grupe u hrvatskom društvu, uključujući studente, inte-

20 *Globusov* istraživački tim, “Zamislite, komunisti su optužili nas homoseksualce da Karađorđevići želimo vratiti na prijestolje!”, *Globus* (18. januar, 1994).

21 Žeželj, *op. cit.*, str. 537; Zdenko Lešić, *Ivan Goran Kovačić* (Zagreb: Zavod za znanost o književnosti, 1984), str. 27.

22 *Ibid.*

23 *Globusov* istraživački tim, *op. cit.*

24 *Ibid.*; William A. Percy, “Exiles and Emigres”, u *Encyclopedia of Homosexuality – Volume 1*, ur. Wayne R. Dynes (New York: Garland, 1990), str. 380.

25 Hauer et.al., *op. cit.*, str. 39-40.

lektualce, političare i radnike, ujedinile u *Maspok* (akronim za “masovni pokret”) koji je zahtevao autonomiju Hrvatske unutar Jugoslovenske federacije.²⁶ Za razliku od prokreta na Zapadu, ni jedan od ova dva protesta nije, međutim, postavio pitanje gej i lezbejskih prava. Tito je ugušio Hrvatsko proljeće oktobra 1971. uhapsivši neke studente i smenivši čelne političare. Međutim, Tito je vladao na osnovu delimičnog i uravnoteženog zadovoljavanja interesa svih strana u federaciji. Amandmani na Jugoslovenski ustav iz 1971, kao i ustav iz 1974. dali su mnogo veća ovlašćenja republikama. Ove reforme omogućile su da svaka republika može da donosi vlastite zakone.

Kao posledica tih promena, zakonska pozicija homoseksualnih muškaraca u Jugoslaviji bitno je menjana tokom sedamdesetih, uporedo sa ustavnim i zakonskim promenama koje su odgovornost za zakonsku regulaciju seksualnih činova prebacile s federalnog centra na republike. Raspravu o promenama zakona koji se tiču seksualnosti vodila je Slovenija: na konferenciji Jugoslovenskog udruženja za krivično pravo 1974. Ljubo Bavcon, profesor pravnog fakulteta na Ljubljanskom univerzitetu i predsedavajući Komisije za donošenje no-

vog krivičnog zakona SR Slovenije, prvi je predložio da se homoseksualnost dekriminalizuje.²⁷ U krivičnim zakonima koji su stupili na snagu 1977. godine²⁸ Hrvatska, Slovenija, Crna Gora i Vojvodina dekriminalizovale su homoseksualni akt između dve punoletne osobe. Međutim, dok su Slovenija i Crna Gora uvele dob od 14 godina kao starosnu granicu posle koje osobe mogu saglasno da imaju i heteroseksualni i homoseksualni odnos, hrvatski krivični zakon je za heteroseksualni odnos takođe sankcionisao starosnu dob od 14 godina, ali je za homoseksualni odnos ta granica podignuta na 18 godina.²⁹ Štaviše, u hrvatskom krivičnom zakonu i dalje su se koristili terimini “protivprirodni blud” i “neprirodni seksualni činovi” za istopolni seks, dok se u Sloveniji koristila sintagma “seksualni akt između osoba istog ili drugog pola”.³⁰ Homoseksualni čin između muškaraca ostao je kažnjiv u krivičnim zakonima Bosne i Hercegovine, Kosova, Makedonije i Srbije, koje su zajedno sa Rumunijom i Sovjetskim Savezom bile jedini delovi istočne Evrope u kojima je homoseksualnost i dalje bila kriminalizovana.³¹

Šezdesetih i sedamdesetih godina u jugoslovenskoj štampi bila je pojačana disku-

324

26 Pedro Ramet, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1963-1983* (Bloomington: Indiana University Press, 1984), str. 104-143; Marcus Tanner, *Croatia: A Nation Forged in War* (New Haven and London: Yale University Press, 1997), str. 190-202.

27 Mladen Pleše, “Trese li seks paragrafe?”, *Start* (20. novembar, 1974).

28 Hauer et.al., *op. cit.*, str. 40.

29 Peter Tatchell, *Europe in the Pink: Lesbian and Gay Equality in the New Europe* (London: The Gay Mens' Press, 1992), str. 136.

30 Navedeno u Hauer et.al., *op. cit.*, str. 40.

31 Pavlinčič i Janošević, *Homoseksualita u zrcalu suvremenog društva* (Zagreb: Naklada Kubišić, 2000), str. 50-51. Zanimljivo je da početkom 1900. krivični zakon Kraljevine Srbije i Crne Gore nije kriminalizovao homoseksualnost (Košiček, *op. cit.*, str. 230, 236). Godine 1986,

sija o gej i lezbejskim pitanjima, ali se ona ticala samo razvoja pokreta za gej prava u Zapadnoj Evropi i Sjedinjenim Državama;³² u stvari, mnogi od tih članaka preuzimani su direktno iz zapadnih publikacija kao što su *Newsweek*, *Time* i *Le Monde*. Takođe je bilo i senzacionalističkih članaka o pokušajima homoseksualnih muškaraca da sklope brak u Holandiji, Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama. Poziciji homoseksualaca u Jugoslaviji posvećivano je malo pažnje, što je održavalo postojeće stanje i smanjivalo izgleda na uspeh pokreta za gej prava koji je tada suštinski još uvek bio zapadni a ne jugoslovenski fenomen. Međutim, da događaji na Zapadu jesu imali uticaja na stavove prema homoseksualnosti u Jugoslaviji vidi se u članku Vesne Kesić iz 1979. godine u liberalnom nedeljniku *Start*. Vesna Kesić piše o pokretu za gej prava na Zapadu kao i o argumentima za i protiv homoseksualnosti, a u zaključku ističe da se “homoseksualci ne razlikuju mnogo od heteroseksualaca osim po seksualnoj orijentaciji” i da homoseksualnost “nije ništa neprirodno ili bolesno”. Budući da je ona bila vodeća osoba hrvatskog feminističkog pokreta, koji se formirao krajem sedamdesetih, njen tekst je nagovestio u kom će se

pravcu razvijati odnos između feminističkog aktivizma i javne diskusije o gej i lezbejskim pitanjima. Taj novi talas feminizma koji se pojavio u Jugoslaviji kasnih sedamdesetih olakšao je vođenje prvih javnih rasprava o lezbejskom pitanju, koje su predstavljale prve korake ka formiranju gej i lezbejskih grupa u Jugoslaviji. Prva od takva grupa formirana je u Sloveniji sredinom osamdesetih. Tu počinje novi period gej i lezbejske istorije bivše Jugoslavije – period koji je vidljiviji i zbog same činjenice da je homoseksualne muškarce i lezbejke učinio vidljivijima u društvu.

ZAKLJUČAK

Lezbejke i homoseksualni muškarci bili su skriveni i od istorije i od historiografije. Nedavnim nastankom gej i lezbejskih organizacija u Hrvatskoj, Srbiji i Sloveniji oni su postali vidljivi, a homoseksualnim pitanjima političke i socijalne institucije posvećuju sve više pažnje. Određene promene treba očekivati i u obrazovnom sistemu. U tom kontekstu ovaj rad nudi skicu za istraživanje nekih od razloga zašto se gej i lezbejska istorija nije obrađivala u historiografijama bivše Jugoslavije. S obzirom na razvoj gej i le-

na kongresu komunističke partije, Jovan Ćirilov, srpski pisac i direktor Jugoslovenskog dramskog pozorišta, pozvao je na aboliciju svih antigej zakona u Jugoslaviji ali to nije prihvaćeno (Milutinović i Petersen, *op. cit.*, str. 965); Suzana Kunac, “Mediji i homoseksualnost”, *Kruh i ruže* No. 2 (leto/jesen 1994), str. 36-37. Homoseksualni čin u Srbiji je ostao ilegalan sve do 1994. godine, kada je dekriminalizovan pod Miloševićevim režimom. Ovo je zapravo veoma osobit čin kada imamo u vidu represiju koju je Miloševićev režim sprovodio nad manjinama, naročito etničkim, ali i nad homoseksualcima. Kampanja protiv homofobije, *Annual Report* No. 1 (januar 1998-januar 1999), str. 3-10.

32 T.B., “Homoseksualni zbor: ‘Ljudi smo i mi, a ne zvjeri!’”, *Vjesnik* (7. maj, 1972); “Glas trećeg pola”, *NIN* (11. januar, 1976); Dražen Vukov Čolić, “Homoseksualci ‘izišli iz ormara’”, *Vjesnik* (26. mart, 1973); “Homoseksualci traže razumevanje”, *Večernje novosti* (16. novembar, 1969); “Oni ne žele pomoć!”, *Večernje novosti* (23. novembar, 1969).

zbejskih pokreta na teritoriji bivše Jugoslavije, može se očekivati da ova nekada *nevidljiva* manjina svoju potisnutu prošlost učini *vidljivom*.

Problem je, međutim, što se u dosadašnjoj literaturi koja se ticala istorije lezbejki i homoseksualnih muškaraca pažnja uglavnom usredsređivala na period tokom kog su se razvile aktivističke organizacije u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji. Gej i lezbejska istorija, razume se, seže mnogo dalje u prošlost, i u tom smislu istoričari i istraživači imaju mnogo posla u vezi sa proučavanjem položaja homoseksualnih muškaraca i lezbejki u prethodnom vremenu.

U ovom radu izlažem skicu pitanja koja se tiču iskustava homoseksualaca u Jugoslaviji za vreme Drugog svetskog rata, i ukazujem na to koliko je još istraživanja ostalo da se uradi u ovom *nevidljivo* delu gej i lezbejske istorije. S obzirom na to da ratne vlasti verovatno nisu sačuvala dokumentaciju o progonu homoseksualaca, buduće studije o iskustvima homoseksualaca iz Drugog svetskog rata treba da se zasnivaju na intervjuima sa onima koji su preživeli taj period. Iako nedostatak sistematičnog istraživanja gej i lezbejske istorije u Jugoslaviji četrdesetih i pedesetih ukazuje na opšti nedostatak istorijskih istraživanja o homoseksualnosti, istraživanje ovog perioda zahteva hitnu pažnju naprosto zato što se to dogodilo pre više od pola stoleća. Zanemarivanje značaja ličnih iskustava može zauvek da učvrsti *nevidljivost* homoseksualnosti u istoriji tog perioda i učini temu nepristupačnom za studiranje čak i kad školstvo u bivšoj Jugoslaviji postane mnogo svesnije potrebe da se obrade ta pitanja.

Primeri homoseksualnosti u bivšoj Jugoslaviji iz ovog perioda pokazuju da je homoseksualnost postojala u našoj oblasti i pre pedeset godina, a naravno i pre toga. Proučavanje homoseksualnosti u specifičnom kontekstu bivše Jugoslavije pokazuje da ovaj region takođe ima svoju istoriju homoseksualnosti. To je važno u borbi protiv homofobičnih argumenata – naročito onih koji dolaze iz nacionalističkih krugova danas – da je homoseksualnost uvozni proizvod sa Zapada i da je po svojoj suštini suprotna prirodi hrvatske, srpske ili slovenačke nacije.

326